

Azərbaycan dilinin “İnsanın emosional vəziyyəti” frazeosemantik sahəsində “Qəzəb”

Ülkər Xəlilli ¹

XÜLASƏ

Məqalədə “qəzəb” anlayışı sahə nəzəriyyəsi prinsipi əsasında araşdırılmış, “insanın emosional vəziyyəti: mənfəəti emosional hallar” frazeosemantik sahəsinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilmişdir. Sahənin strukturu təhlil olunmuş, nüvə və periferiya zonaları müəyyənləşdirilmiş, hər bir zonanı yaradan vahidlərin əsas xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilmişdir. Nüvə zonası üçün daha çox invariant birləşmələr xarakterikdir. Periferya sahəsində yer alan vahidlər isə öz diferensial xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Məqalədə həmçinin “Qəzəb” altsahəsini təşkil edən frazeoloji vahidlərin əlamətləri tədqiq olunmuş, bu vahidlərin əsas xüsusiyyətləri və təzahür şəkilləri araşdırılmışdır. İnsan qəzəblənərkən orqanizmində müxtəlif dəyişikliklər baş verir və bu dəyişikliklər frazeoloji vahidlərin semantikasında da özünü göstərir. Məqalədə “qəzəb” anlayışını ifadə edən sabit söz birləşmələrinin semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlər də yer alır. Dilimizdə frazeoloji vahidlərdəki variantlılıq da maraqlıdır. “Qəzəb” sahəsində variant yaratma yolları nəzərdən keçirilmiş, eyni vahidin müxtəlif variantları və onların yaranma üsulları tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

AÇAR SÖZLƏR

frazeosemantik sahə, emosional vəziyyət, nüvə, periferiya, variantlılıq

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 09.03.2025

Qəbul edilib: 08.05.2025

¹ Doktorant, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0009-0003-0335-4904> | ulkerxelilli@gmail.com

"Anger" in the Phraseosemantic Field of "Human's Emotional State" of the Azerbaijani Language

Ulkar Khalilli ¹

ABSTRACT

In the article, the concept of "anger" was investigated according to the principle of field theory, and it was considered as a part of the phraseosemantic field "Human emotional state: Negative emotional states". The structure of the field was analyzed, core and peripheral zones were defined. The main characteristics of the units that make up each zone are specified. If the core zone is characterized by more invariant units, the units located in the periphery area differ in their differential properties. Also, signs of phraseological units that make up the "Anger" subfield were studied, the main characteristics and manifestations of these units were examined. When a person is angry, various changes occur in his body, and these changes are also reflected in the semantics of phraseological units. The article also includes issues related to the semantic characteristics of fixed word combinations expressing the concept of anger. Variation in phraseological units in our language is also interesting. Ways of creating variants in the field of "Anger" were studied, different variants of the same unit and their methods of creation were involved in the study.

KEYWORDS

phraseosemantic field, emotional state, core, periphery, variants

ARTICLE HISTORY

Received: 09.03.2025

Accepted: 08.05.2025

¹ PhD student, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0009-0003-0335-4904> | ulkerxelilli@gmail.com

Giriş

Sahə nəzəriyyəsinin frazeologiyaya tətbiqi frazeosemantik sahələrin yaranması ilə nəticələnir. Bu sahələr frazeologiyanı sistemli şəkildə tədqiq etməyə imkan verir.

Frazeosemantik sahələr içində “İnsanın emosional vəziyyəti”nin özünəməxsus yeri var. Ümumiyyətlə, psixologiyanın tədqiqat obyektı olan insanın emosional vəziyyəti antroposentrik prizmadan yanaşdıqda linqvistika üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hiss və emosiya insanın dərk etdiyi cisim və hadisələrə, digər şəxslərə, həmçinin öz rəftar və davranışına, fikir və arzusuna bəslədiyi münasibəti ifadə edən psixi prosesdir (Bayramov, Əlizadə, 2006, s. 153). Bu proses həmçinin nitqdə frazeoloji vahidlər vasitəsilə öz əksini tapa bilir.

Frazeologiyada mühüm yer tutan emotivlər arasında “Qəzəb” altsahəsini xarakterizə edən frazeoloji vahidlər xüsusilə fərqlənir. Belə ki, frazeoloji söz birləşmələri ekspressiv xüsusiyyət daşıyır və onların emosiyaların dildə ifadəsində əhəmiyyətli rolu var. Bu, ilk növbədə, insanın emosional vəziyyətini ifadə edən frazeoloji vahidlərin ekstralingvistik təbiəti ilə bağlıdır.

Metodlar

Araşdırma Azərbaycan dilinin materialları əsasında aparılmışdır. Tədqiqat zamanı əsas mənbə kimi “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti”ndən istifadə olunmuşdur. Lüğətdə yer alan frazeoloji vahidlər təhlil olunmuş, tərkibi və strukturu müəyyənləşdirilmiş, semantikasi əsas götürülərək qruplaşdırılmışdır. Həmçinin frazeoloji vahidlərin müxtəlif variantları müqayisə edilmiş, Azərbaycan dilinin frazeologiyasında variant yaratma yolları tədqiqata cəlb edilmişdir.

Nəticələr

Frazeoloji vahidlərin dildə hazır şəkildə mövcud olması və bölünməzliyi onların ümumi məna ətrafında birləşməsinə və sahə yaratmasına səbəb olur. “Sabit söz birləşmələrində sözlərin sərbəstliyinə yol verilmir. Belə birləşmələr tarixən yaranır və onlardakı sözlər daşlaşmış vəziyyətdə olur: bu birləşmələri hissələrinə ayırmaq və sintaktik baxımdan grammatik təhlilə cəlb etmək olmaz” (Rəcəbli, 2021, s. 6).

Ümumiyyətlə, semantik məna frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. “Frazeoloji vahidlərdə məzmun planı ilə ifadə planı üst-üstə düşmür və bu zaman semantik transformasiya baş verir. Bu çevrilmə nəticəsində sərbəst söz birləş-

məsi sabit söz birləşməsinə, yəni frazeoloji vahidə çevrilir” (Sinelnikova, 2013, s. 63). Məsələn, “qəzəblənmək” mənasını ifadə edən *beyni dumanlanmaq* frazeoloji birləşməsində məzmun və ifadə planı üst-üstə düşmədiyi üçün semantik çevrilmə ilə nəticələnmiş, idiomun yaranmasına səbəb olmuşdur.

Frazeoloji vahidlərin sahə əmələ gətirməsində semantik birləşmə qabiliyyəti əsas rol oynayır. “Semantik birləşmə qabiliyyəti nitqdə bir-biri ilə qovuşub birləşmə təşkil edən sememaların daxilindəki semaların qarşılıqlı əlaqələrinə əsaslanır” (Verdiyeva, Ağayeva və Adilov, 1979, s. 300). “Semantik sahəyə daxil olan sözlər bir-biri ilə etimoloji cəhətdən bağlı, əlaqədar olmayıb ifadə etdiyi əşya (hadisə) və məfhumların yaxınlığına görə qruplaşır” (Verdiyeva, Ağayeva və Adilov, 1982, s. 314). Bu qrup dil vahidləri üçün tədqiqatçı-alim Şur funksional sahə terminini təklif edir: “Onların ümumi mənası yoxdur, lakin müxtəlif təzahürləri təyin etmək üçün istifadə edildikdə ümumi məna ilə xarakterizə olunur” (Shur, 1974, s. 28).

Universal xarakter daşıyan “İnsanın emosional vəziyyəti” frazeosemantik sahəsini təşkil edən frazeoloji vahidlər bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir:

- müvəqqəti lokalizasiya əlaməti,
- faza əlaməti,
- kəmiyyət (ölçülə bilmək) əlaməti,
- intensivlik əlaməti,
- dəyişkənlik əlaməti,
- sabitlik əlaməti,
- davamlılıq əlaməti,
- idarəolunmazlıq əlaməti,
- passivlik əlaməti (Sinelnikova, 2013, s. 57).

“Qəzəb” altsahəsi üçün bu xüsusiyyətlərin hamısı olmasa da, bəziləri xarakterikdir.

Müvəqqəti lokalizasiya emosional vəziyyətin müəyyən zaman ərzində olduğu situasiya ilə əlaqədardır. Bu xüsusiyyət daha passiv emosional hallar, məsələn *təəccüb* üçün xarakterikdir. “Qəzəb” frazeomantik sahəsi daha aktiv frazeoloji vahidlərdən təşkil olunduğu üçün onda müvəqqəti lokalizasiya əlaməti müşahidə olunmur.

Davamlılıq əlaməti “Qəzəb” frazeosemantik sahəsində müşahidə edilir. Davamlılıq hər hansı bir emosional vəziyyətin uzunmüddətli və ya qısamüddətli olmasını göstərir. Həmin vəziyyət davamlı olaraq müşahidə oluna və ya sadəcə bir dəfə özünü

göstərə bilər. Məsələn, *hirsini boğmaq (cilovlamaq)* frazeoloji vahidi “hirsini, acığını büruzə verməməyə çalışmaq” mənasını ifadə edərək haqqında danışılan emosional halın daha uzun müddət davam etdiyini bildirir. *Boğmaq, cilovlamaq* feilləri qəzəb hissənin təxminini hansı müddətdə davam etdiyini müəyyən etməyə əsas verir.

“İnsanın emosional vəziyyəti” kateqoriyasının vacib əlamətlərindən biri də *passivlikdir*. Bu o deməkdir ki, hər hansı bir emosional vəziyyət fəaliyyətə nisbətən daha passivdir, çünki istənilən emosional vəziyyət özü-özünü təqdim edir, onu göstərmək üçün heç bir şey tələb olunmur. *Bıçaq vursan, qanı çıxmaz* frazeoloji birləşməsinə diqqət yetirək. Bu vahid “qeyzlənmək”, “özünü itirəcək dərəcədə hirsələnmək”, “həddindən artıq hirsələnmək” mənalarını ifadə edir və qəzəbli insanın simasında öz əksini tapır. Eyni zamanda bu vəziyyəti gizlətməyin, saxlamağın mümkün olmaması qəzəb hissənin *idarəolunmazlığının* göstəricisidir. Bu xüsusiyyətləri “əsbədən üz ifadəsini dəyişmək” mənasını ifadə edən *bomboz bozarmaq* sabit söz birləşməsinə də aid etmək mümkündür.

Faza əlaməti emosional vəziyyətin müxtəlif mərhələlərlə mövcud olduğundan xəbər verir. Yəni hər zaman deyil, zamanın hər bir anında vəziyyətin müəyyən mərhələsi özünü göstərir. Frazeoloji vahid öz bütövlüyünü yalnız emosional vəziyyətin müəyyən bir hissəsində əldə edir. Frazeoloji vahidin hər bir variantı istənilən emosional vəziyyətin mərhələlərini özündə əks etdirir: daimilik, davamlılıq, ilkin mərhələ. Göründüyü kimi, halın fazalarını müəyyən edən sema frazeoloji vahidin əsas sözündə yer alır. Məsələn, *gözü qızmaq, gözündən od tökülmək* sabit söz birləşmələri “qəzəblənmək, hirsələnmək” mənalarını ifadə edir. Eyni zamanda *gözü qızmaq* frazeologizmi ifadə etdiyi məna cəhətdən *gözündən od tökülmək* vahidinin tərkibində yer alır. Belə ki, “qızmaq” feili *od tökülmək* ifadəsinin daha ilkin fazasını təşkil edir.

Emosional vəziyyətin predikatları eyni zamanda hadisənin *ölçüləbilən* xüsusiyyətlərini göstərə, təkrarlanan individual situasiyaları təsvir edə bilərlər. Burada əsas məqsəd konkret emosional halın başvermə kəmiyyətini və mümkün intervalını müəyyən etməkdir. Emosional vəziyyətin bu xüsusiyyəti kontekst daxilində üzə çıxır və *hərdən, aradabir, tez-tez, həmişə, daima* və s. kimi zaman zərfləri ilə işlənir.

Emosional vəziyyətin hər bir əlaməti dildə öz ifadəsini frazeoloji vahidlərin köməyi ilə tapır.

İnsanın emosional vəziyyətini bildirən frazeoloji vahidlər həm də *dəyişkənlik* xüsusiyyətinə malikdir. Bu özünü müxtəlif sferalarda göstərir. İnsanın yalnız ətraf

mühitə olan münasibəti dəyişmir, həmçinin onun özünə olan münasibətində, yaşadığı dünyanı emosional cəhətdən qavramasında da müəyyən fərqlər müşahidə oluna bilər. Bu bir sıra feillərin frazeoloji vahidin tərkibində öz denotativ mənasını itirməsi ilə səciyyələnir. Eyni zamanda bu tip sabit söz birləşmələri bir vəziyyətdən digərinə keçidi ifadə edir. *Bomboz bozarmaq*, *üzü dönmək* kimi frazeologizmlərdə “bozarmaq”, “dönmək” feilləri vəziyyətin dəyişməsinə bildirir, bir halın digər halla əvəzlənməsini göstərir.

İnsanın emosional vəziyyətini bildiren frazeoloji vahidlər həmçinin *intensivlik* xüsusiyyətinə malikdir. Emosiyalar olduqca güclü və ya çox zəif şəkildə təzahür edə bilər. Ümumiyyətlə, emosiyaların intensivlik şkalasında dörd zona fərqləndirilir: zəif dərəcəli emosional zona, orta dərəcəli emosional zona, yüksək dərəcəli emosional zona və affektlər (Seyidov, Həmzəyev, 2007).

Emosiyalara linqvistik cəhətdən yanaşdıqda frazeoloji vahidlərin mənalığında da bu intensivlik dərəcələrini müşahidə etmək mümkündür. Bu cəhətdən yüksək intensivlik dərəcəsi ilə diqqəti cəlb edən affektləri fərqləndirə bilərik. Affektlər (latın dilində “affektus” – ruhi təlatüm, həyəcanlanma deməkdir) – coşğun surətdə əmələ gəlib kəskin xarici ifadəyə malik olan azmüddətli, lakin qüvvətlə cərəyan edən hisslərdir (Bayramov, Əlizadə, 2006, s. 164). Frazeologizmlərin tərkibində öz əksini tapan affektlər əksər hallarda metaforlarla dildə ifadə olunur. Məsələn, *beynindən duman qalxmaq* “əsbiləşmək, hirsələnmək”, *beyni çönmək* “birdən, qəfil hirsələnmək”, *beyni qızmaq*, *beyni yerindən oynamaq* vahidləri isə “bərk hirsələnmək, əsbiləşmək” mənasını ifadə edərək qəzəbin yüksək təzahür dərəcəsini bildirir.

Ümumiyyətlə, hisslərin əmələ gəlməsi mürəkkəb bir prosesdir. “Xüsusilə hisslərin əmələ gəlməsində beynin qabıqaltı sahələrində baş verən sinir prosesləri mühüm rol oynayır. Həmin sahə tənəffüs prosesini, ürək döyüntüsünü, nəbzvurmanı, orqanizmin ayrı-ayrı hissələrinin qan ilə təchizini, hərərəti, bəzi orqanların və ifrazat vəzilərinin fəaliyyətini tənzimləyir. Ona görə də hər hansı hissin baş verməsi müvafiq üzvlərdə müəyyən dəyişikliyin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir” (Seyidov, Həmzəyev, 2007, s. 342).

“Hisslər daha çox ifadəli hərəkətlərdə təzahür edir. İnsanın mimikasına (üzün ifadəli hərəkətlərinə), pantomimikasına (bədən üzvlərinin ifadəli hərəkətinə), səsin intonasiya və tembrinə əsasən onun nə kimi hisslər keçirdiyini təyin etmək mümkündür” (Bayramov, Əlizadə, 2006, s. 157). Qəzəb hissi də orqanizmin fəaliyyətində bir sıra dəyişikliklərin meydana çıxması ilə müşahidə olunur. Üz ifadələri, jestlər, dərin rəngindəki dəyişikliklər, bütün bədən əzələlərinin ritmik yığılması, yumruqların

sıxılması, hədələyici hərəkətlər qəzəb hissinin əsas ifadəçiləridir. Dişləri qıcamaq, yanaq sümüklərinin gərgin vəziyyəti, göz qapaqlarının daralması kimi göstəricilər insanın qəzəbli vəziyyətindən xəbər verir.

Müzakirə

“İnsanın emosional vəziyyəti” frazeosemantik sahəsinin strukturunda “iki qrup frazeoloji vahidlər xüsusi yer tutur: 1) sinkretik semantikalı vahidlər və 2) müxtəlif emosiyaların ən yüksək təzahür dərəcəsini ifadə edən vahidlər” (Emirova, 2020, s. 180). “Qəzəb” altsahəsində yer alan frazeoloji vahidlər ikinci qrupa daxildir. Bu sahədə duyğuların intensivləşmə miqyasını aşağıdakı kimi göstərmək olar: 1) qıcıqlanma, narahatlıq; 2) hiddət; 3) təlatüm; 4) qəzəb (Sinelnikova, 2013, s. 80).

Qəzəb hissi müxtəlif təzahür formalarında özünü göstərir və fərqli fizioloji aktlarla müşahidə olunur. Bu xüsusiyyətlər qəzəb hissinə ifadə edən frazeoloji vahidlərin tərkibində də nəzərə çarpır. Həmin təzahür şəkillərini nəzərdən keçirək:

1) qəzəb vəziyyətini bildirən beyin fəaliyyətindəki mənfi dəyişikliklər: *ağlı başından çıxmaq (getmək), beyni çönmək, beyni dumanlanmaq, beyni qızmaq, beyninə (qan) vurmaq, beyni yerindən oynamaq, beyninin qapağı atmaq, beyninin qurdu tərpanmək, beyni bulanmaq* və s.

2) qəzəb vəziyyətini göstərən dişlərin vəziyyəti: *diş qıcamaq, dişi bağırsağını kəsmək* və s.

3) gözlərin qəzəb ifadə edən fəaliyyəti: *gözləri dumanlanmaq, gözləri qan çanağına dönmək, gözü qızmaq, gözündən od tökülmək, gözündən şimşək çaxmaq, gözüne heç nə görünməmək* və s.

4) əl və ayaqların qəzəb hissindən irəli gələn qeyri-adekvat hərəkəti: *ayağını yerə vurmaq, əl-qol atmaq, əl-qolunu ölçmək, qollarını ölçmək* və s.

5) qəzəblənən zaman özünü idarə edə bilməmə vəziyyəti: *özünü-sözünü bilməmək, haldan çıxmaq, təbdən çıxmaq, hirsindən qovrulmaq, od tutub yanmaq, od götürmək, özündən çıxmaq, haldan çıxmaq, cin atına minmək, üzü dönmək, özünü yeyib-tökmək, özünə əl qatmaq, yaxasını cırmaq* və s.

6) qəzəb səbəbindən dərinin rənginin dəyişməsi: *bomboz bozarmaq* və s.

7) qəzəb hissinin səbəb olduğu qeyri-adi hərəkətlər: *hirsindən dodaqlarını gəmirmək, hirsindən bığlarını çeynəmək* və s.

8) qəzəbin danışqda təzahürü: *alov püskürmək, boğazını yırtmaq (cırmaq), güllə kimi açılmaq* və s.

“Qəzəb” sahəsinin strukturunu müəyyənləşdirmək üçün onu yaradan frazeoloji vahidlərin analizini aparmaq, ümumiyyətlə, sahənin tərkibini müəyyənləşdirmək vacibdir.

Sahənin nüvəsini “qəzəblənmək”, “qəzəbli vəziyyətdə olmaq” semaları ilə birləşən frazeoloji vahidlər təşkil edir və bununla da sahənin “nüvə-mərkəz” hissəsi formalaşır. Bu vahidlər invariant və stativ xüsusiyyətlərə malikdir və haqqında danışılan emosional vəziyyəti birbaşa ifadə edir. *Acığı tutmaq, acığını tökmək, əsəbləri tarıma çəkilmək* və s. bu kimi frazeologizmlər sahənin nüvəsini təşkil edir. Nüvəni təşkil edən frazeoloji vahidlər qəzəb emosional vəziyyətinin intensivliyini ifadə etmir.

Emosional vəziyyətin intensivliyini güclü şəkildə bildirən vahidlər sahənin *periferiya* zonasını təşkil edir. Yaxın periferiya zonasında olan sabit söz birləşmələri “çox qəzəblənmək”, “həddindən artıq hirsli olmaq”, “çox əsəbi olmaq” semaları ilə birləşir. “Bu qismədən olan vahidlərin tərkibində iki diferensial sema özünü göstərir: “bir vəziyyətin ifadəsində yüksək emosio-nallıq” və “onun intensivliyinin ən yüksək dərəcəsi” (Sinelnikova, 2013, s. 73). Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, *alov püskürmək, başından duman qalxmaq, başını divara vurmaq, beyni yerindən oynatmaq, beyninə qan vurmaq, daş dəymiş ayıya dönmək, gözündən şimşək çıxmaq, hirsindən zəncir çeynəmək (gəlmək), dişi bağırsağını kəsmək* və s. kimi frazeoloji söz birləşmələrini sahənin yaxın periferiyasına aid etmək olar, çünki bu vahidlər qəzəbli vəziyyətin yüksək intensivlik dərəcəsini ifadə edir.

Həmçinin dinamikliyi ilə fərqlənən yaxın periferiya zonasına polisemik frazeoloji vahidlər də daxildir. Polisemik frazeoloji vahidlər bir neçə sahənin yaxın periferiya zonasını təşkil edir. Belə ki, bu hal həm sahə daxilində, həm də müxtəlif sahələr arasında müşahidə oluna bilər. Məsələn, *ağlı başından çıxmaq* birləşməsi “dəli olmaq” mənasını ifadə etməklə “insanın əqli fəaliyyəti”, eyni zamanda “bərk hirsənmək” mənasını bildirməklə “Qəzəb” sahəsinin yaxın periferiya zonalarına aiddir (Adilov, Verdiyeva və Ağayeva, 2020, s. 14). Başqa bir misal, *od tutub yanmaq* frazeoloji vahidi “qızdırması qalxmaq”, “hərərəti yüksək olmaq” mənalərini ifadə edir və “İnsanın fiziki göstəriciləri” frazeosemantik sahəsində yer alır. Eyni zamanda “bərk əsəbiləşmək, qeyzli olmaq” mənalərini bildirərək “Qəzəb” sahəsinin yaxın periferiya zonasını təşkil edən sabit söz birləşmələri arasında yer alır. Və ya *gözündən od tökülmək* birləşməsi “zirək, çox çevik və diribaş olmaq” mənasında işlənərək “İnsan xarakteri” frazeosemantik sahəsinin tərkibinə daxildir. Həmçinin

“bərk hirsli, qəzəbli olmaq” mənalarını bildirərək “Qəzəb” sahəsinin tərkibinə də aiddir.

Sahənin tərkibinin analizi göstərir ki, polisemik frazeoloji vahidlər “Qəzəb” frazeosemantik sahəsində çoxluq təşkil edir. Eyni frazeoloji vahid bir neçə mənə ifadə edərək sahələrarası və ya sahədaxili yaxın periferiya zonasının əsasını təşkil edir.

Uzaq periferiya sahəsi isə “qəzəbləndirmək”, “qəzəbinə səbəb olmaq”, “qəzəbli vəziyyətə gətirib çıxarmaq” diferensial semaları ətrafında birləşən vahidlərdən təşkil olunub. Bu baxımdan *əsəbləri ilə oynamaq, acıq vermək, əsəblərinə toxunmaq, əsəblərini korlamaq, quyruğunun altına tikan qoymaq, yanıq vermək, yandı-qındı vermək* və s. kimi birləşmələr uzaq periferiya zonasında yer alır.

“Qəzəbləndirmək” seması ilə yanaşı, “qəzəbini yatırmaq”, “qəzəbini soyutmaq” semaları ilə birləşən frazeoloji vahidləri də uzaq periferiya zonasına aid edə bilərik. *Səbrini (hirsini) basmaq (cilovlamaq), qəzəbini boğmaq, hirsini soyutmaq, qəzəbini söndürmək* və s. kimi birləşmələr bu cəhətdən səciyyəvidir və “Qəzəb” altsahəsinin yaxın periferiya zonasında yer alır.

Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri üçün *variantlılıq* da səciyyəvidir. Bu, vahidin tərkibindəki komponentlərin asanlıqla əvəzlənməsi, dəyişməsi və nəticədə, yeni frazeoloji vahidin yaranması ilə əlaqəlidir. Bu zaman vahidin yeni variantındakı söz semantik və ya semantik-assosiativ xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq seçilir. Vahidin tərkibindəki komponentin dəyişdirilməsi frazeoloji vahidin ümumi mənası ilə tərkibinə daxil olan yeni komponentin qarşılıqlı semantik təsir mexanizminə əsaslanır (Sinelnikova, 2013, s. 132).

“İnsanın emosional vəziyyəti” frazeosemantik sahəsinin “Qəzəb” altsahəsində variantlılığın müxtəlif növləri müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, “Frazeoloji variantlar – frazeoloji variasiya əsasında meydana çıxan sabit birləşmələr; frazeoloji vahidin tərkibində müxtəlif transformlar nəticəsində yaranan variantlardır” (Adilov, Verdiyeva və Ağayeva, 2020, s. 193). “Frazeoloji variasiya – tərkibində leksik, leksik-qrammatik və qrammatik cəhətdən dəyişiklik baş versə də, sabit birləşmənin eyni mənanı mühafizə etməsidir” (Adilov, Verdiyeva və Ağayeva, 2020, s. 193). Yəni mövcud vahiddə baş verən hər hansı bir dəyişiklik onun ümumi mənasına xələl gətirmir və nəticədə, vahidin müxtəlif variantları yaranır.

Komponentlərin dəyişməsi hesabına baş verən variantlılıq üsuluna haqqında danışılan sahədə daha çox rast gəlinir. *Ağlı başından çıxmaq – ağlı başından getmək*;

boğazını yırtmaq – boğazını cırmaq; hirs başına vurmaq – hirs təpəsinə vurmaq; əllərini ölçmək – qollarını ölçmək; haldan çıxmaq – özündən çıxmaq – təbdən çıxmaq və s. kimi predikativ vahidlər məhz bu yolla yaranmışdır. Komponent dəyişikliyinə daha çox feil və isimlər məruz qalır. Yəni mövcud vahidin yeni variantı daha çox feil və ya isim olan komponentin əvəzlənməsi hesabına yaranır.

Vahidi təşkil edən komponentlərin kəmiyyətə dəyişməsi, yəni artması və ya azalması eyni vahidin yeni variantlarının yaranmasına səbəb olur. *Hirsindən zəncir çeynəmək – zəncir çeynəmək; itə dönmək – quduz itə dönmək; hirsini tökmək – hirsini üstünə tökmək* və s. frazeoloji söz birləşmələrinin komponentlərində kəmiyyət dəyişikliyi müşahidə olunur. Kəmiyyət dəyişikliyi əsasında yaranmış yeni birləşmə frazeoloji vahidin ümumi ifadə etdiyi mənaya xələl gətirmir. Eyni zamanda mövcud frazeoloji vahidin yeni komponent hesabına genişləndirilməsi ifadə etdiyi emosional halın da intesivləşməsinə və daha aydın nəzərə çarpmasına səbəb olur. Məsələn, *quduz itə dönmək* vahidi *itə dönmək* frazeologizminə nisbətən qəzəb hissini daha güclü şəkildə əks etdirir. Beləliklə, bu tip variantlılıq hər hansı bir emosional vəziyyəti intensivləşdirmək üçün istifadə olunur.

“Qəzəb” sahəsində kontaminasiya da variantlılıq yaradan üsullardan biridir. *Halını qatmaq + kəfini pozmaq = halını pozmaq; hirsini basmaq + səbrini boğmaq = hirsini boğmaq* kimi frazeoloji vahidlər iki sözün və ya ifadənin birləşməsi, çarpazlaşması nəticəsində yaranıb.

Nəticə

Araşdırmalardan məlum olur ki, “İnsanın emosional vəziyyəti” frazeosemantik sahəsinin tərkib hissəsi olan “Qəzəb” altsahəsini təşkil edən vahidlər bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Ümumiyyətlə, qəzəb mənfi emosional hal kimi bəzi fizioloji aktlarla müşahidə olunur və bu hallar insan orqanizmində müxtəlif dəyişikliklərə səbəb olur. Qəzəbin səbəb olduğu dəyişikliklər mimika və jestlərlə yanaşı, nitqdə də özünü göstərir. Məhz buna görə də “Qəzəb” sahəsini təşkil edən vahidlər öz müxtəlif quruluşuna və ifadə imkanlarına görə fərqlənir. Digər sahələrdə olduğu kimi, burada da nüvə və periferiya zonaları ayrılır və bunun nəticəsində sahənin strukturu müəyyənləşdirilir, sərhədləri dəqiqləşdirilir.

“Qəzəb” anlayışının sahə nəzəriyyəsi prinsipi ilə öyrənilməsi onun tərkibində yer alan frazeoloji vahidlərin milli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Belə ki, hər bir xalqın müxtəlif keyfiyyətləri, hər hansı bir emosional vəziyyəti keçirmə tərzini onun dilinin tərkib hissəsi olan frazeologiyada da öz əksini tapır. Bu da emosional vəziyyət ifadə edən vahidlərin ekstralingvistik amillərlə müşayiət olunmasından irəli gəlir.

Ədəbiyyat

1. Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. (2020). *İzahlı dilçilik terminləri lüğəti*. Elm və təhsil.
2. Bayramov, Ə., Əlizadə, Ə. (2006). *Psixologiya* (ali məktəblər üçün dərslik). Çinar-Çap.
3. Məhərrəmli, Q., İsmayilov, R. (2018). *Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti*. Altun kitab.
4. Rəcəbli, Ə. (2021). *Frazeologiya*. Elm və təhsil.
5. Seyidov, S., Həməzəyev, M. (2007). *Psixologiya*.
6. Verdiyeva, Z., Ağayeva, F., Adilov, M. (1979). *Azərbaycan dilinin semasiologiyası*. Maarif.
7. Verdiyeva, Z., Ağayeva, F., Adilov, M. (1982). *Dilçilik problemləri*. I hissə. Maarif.
8. Emirova, A. M. (2020). *Ruskaya frazeologiya kommunikativno-pragmaticheskoy osveshenii*.
9. Shur, G. S. (1974). *Teorii polya v lingvistike*. Nauka.
10. Sinelnikova, I. I. (2013). *Emotivnyye frazeologizmy frantsuzskogo yazyka v polevom aspekte*.